

SVETLANA KMECOVÁ

REFLEXIA NADPŘIRODZENÝCH SCHOPNOSTÍ ŽIEN VO FRAZEOLÓGII: SLOVENSKO-SLOVINSKÝ POROVNÁVACÍ ASPEKT

COBISS: 1.01

[HTTPS://DOI.ORG/10.3986/JZ.25.2.7](https://doi.org/10.3986/jz.25.2.7)

Odraz nadnaravnih sposobnosti žensk v frazeologiji: slovaško-slovenski primerjalni vidik

V prispevku se avtorica ukvarja s pojavom čarovništva in njegovim odrazom v slovaškem in slovenskem jeziku. Predmet primerjalne analize so sintagmatske in stavčne frazeološke enote, ki kot sestavino vsebujejo nekatere od leksemov, ki se uporabljajo za poimenovanje ženske z veščinami, kot so čaranje, prerokovanje ali zdravljenje, pa tudi nekateri drugi leksemi in stalne besedne zveze, povezane s podobnimi nadnaravnimi sposobnostmi. Take enote potem analizira z vidika izvora, motivacije nastanka, ekvivalentnosti ipd. s ciljem interpretirati z njimi povezane miselne vsebine.

Ključne besede: slovaška frazeologija, slovenska frazeologija, nadnaravne sposobnosti, čarovnica, coprnica, štriga

Reflection of Women's Supernatural Powers in Phraseology: Slovak-Slovenian Comparative Aspect

The paper deals with the phenomenon of witchcraft and its reflection in the Slovak and Slovenian languages. The subject of the comparative analysis is syntagmatic and sentence-like phraseological units, whose component structures include some of the lexemes denominating a woman skilful in practicing magic, telling fortunes, and treating illnesses, as well as some other lexemes and set expressions connected to similar supernatural powers. Such units are then analysed in terms of their motivation, origin, equivalence etc. with the aim to interpret mental contents linked to them.

Key words: Slovak phraseology, Slovenian phraseology, supernatural powers, witch, hex, sorceress

1 ÚVOD

Už odpradávná boli súčasťou každej ľudskej komunity jedinci s nadprirodzenými schopnosťami, ktoré využívali na liečenie či na predpovedanie budúcnosti. V časoch pred príchodom kresťanstva boli tiež prostredníkmi medzi svetom nadprirodzena, božstvami a obyčajnými ľuďmi. Schopnosť čarovať sa v minulosti vysoko cenila, ľudia, ktorí ju mali, boli významnými osobnosťami dedinskej komunity (SEL 2011: 61), ich status bol však veľmi osobitý. Magická prax bola na území Slovenska neoddeliteľnou súčasťou kalendárnych a rodinných obyčají,

Príspevok vznikol v rámci riešenia grantového projektu Ministerstva školstva, vedy, výskumu a športu Slovenskej republiky VEGA 1/0304/18 *Percepcia nadprirodzena v jazykoch a kultúrach Slovanov s akcentom na západoslovanský a južnoslovanský areál*.

praktizovala sa v oblasti etnomedicíny a jej prvky pretrvávajú (často v pozmenenej forme) do súčasnosti (Melúchová 2013: 122), čo možno konštatovať aj v prípade Slovinska. O existencii ľudovej mágie na Slovensku ešte počas 19. storočia svedčí nasledujúci postreh J. L. Holubyho¹ (1993: 291): „Ďakujeme Bohu, že pre bosorstvo už viac nemučia, nestínajú a nepália ľudí, lebo ináč by boli naše kraje, aj bez vyst'ahovania sa do Ameriky, spustli.“ Podobne N. Kuret (1998: 379) píše: „Težko je celo reči, da je vera v coprnice pri nas prav povsod izginila.“ Po príchode kresťanstva úlohu prostredníkov medzi ľuďmi a Bohom prevzali kňazi, funkcia liečiteľa, veštea, čarodejníka však nezanikla. Na Slovensku sa muži s pozitívnymi nadprirodzenými schopnosťami, ktoré využívali v prospech iných, často na liečenie, nazývali napr. *veštec*, *vedomec*, *vražec*, *prorok*, *bača*, ich ženské pendanty boli *bohynja*, *vedomkyňa*, *veštica*, *vražkyňa* a pod. V Slovinsku sa takéto osoby označovali napr. lexémami *vrač*, *vračnik*, *vračin*, *bajavec*, *bogovec* pre mužov a *vračnica*, *vračarica*, *boginja* pre ženy. Ľudí, ktorí sa venovali čiernej mágii, nazývali *strigôň/striga*, *bosorák/bosorka* (slk.)² a *coprnik/coprnica*, *štrigon/štriga*, *veščec/vešča* (sln.) (pozri napr. Zajonc 1998; ELKS 1 – 2; SEL 2011). Za neutrálne môžeme považovať lexikálne jednotky *čarodejnik/čarodejnica* (slk.) a *čarovnik/čarownica* (sln.).³ Tieto hodnotenia však nie sú jednoznačné, keďže významy uvedených lexikálnych jednotiek sa do veľkej miery prekrývajú. Hoci z príkladov je zrejmé, že čarodejníkmi mohli byť aj muži, väčšinou išlo o ženy. V tejto súvislosti J. Melúchová (2013: 124) píše: „Charakteristika čarodejníctva, vnímaného dnes prevažne v konotácii so ženami (stereotyp čarodejnice/bosorky) sa neviazala na biologické pohlavie, ale na gender.“ Ženy mali vždy bližšie k umeniu veštiť či čarovať, vykonávali činnosti a obrady spojené s narodením a smrťou, vyznali sa v takzvanej ľúbostnej mágii. Nie všade v Európe nájdeme typ čarodejnice, v odbornej literatúre nazývaný „dedinská čarodejnica“, t. j. žena (zriedkavo i muž), ktorá praktizuje tzv. ľudovú mágiu a viac-menej v celom spoločenstve má reputáciu čarodejnice (Mencej 2005: 245), na Slovensku aj v Slovinsku to však tak bolo.

- 1.1 Predmetom nášho výskumu sú syntagmatické a vetné frazeologické jednotky v slovenskom a slovinskom jazyku, ktoré vo svojom komponentovom zložení obsahujú niektorú z lexém používaných na pomenovanie osoby z vyššie špecifikovanými nadprirodzenými schopnosťami. Okrajovo sa budeme venovať i ďalším nefrazeologickým ustáleným spojeniam či lexémam relevantným pre tému príspevku. Takéto jednotky budeme analyzovať z hľadiska pôvodu, motivácie vzniku, frazeologickej ekvivalencie a pod. Do oboch porovnávaných jazykov sa

1 Jozef Ludovít Holuby (1836 – 1923) bol slovenský evanjelický kňaz, botanik a etnograf, jeden z popredných predstaviteľov národného hnutia.

2 V texte, kde je to relevantné, budeme používať skratku **slk.** pre slovenské a **sln.** pre slovinské príklady.

3 HSSJ (1991: 202) uvádza i lexémy *čarovnik*, resp. *čarownjk* a *čarownica* aj v staršej slovenčine.

premietlo stereotypné vnímanie pohlavia osoby praktizujúcej mágiu. Vo veľkej väčšine frazeologických jednotiek sa vyskytujú feminatívne tvary lexém pomenúvajúcich osoby s nadprirodzenými schopnosťami, t. j. *čarodejnica*, *bosorka*, *striga*, *ježibaba* (slk.) a *čarovnica*, *coprnica*, *štriga*, *vešča* (sln.), ktoré vzhľadom na obsahovú náplň príspevku pokladáme za synonymá. Opierame sa o teoretické východiská slovenskej frazeologickej školy, preto pri interpretácii jednotlivých frazém používame ňou prijaté frazeologické pojmoslovie (pozri Mlacek 1984; Mlacek – Ďurčo 1995). Naším cieľom nie je predstaviť súbor frazeologických jednotiek analyzovaného sémantického poľa, ale prezentovať myšlienkové obsahy zakódované v skúmaných frazémach, pričom frazeológiu chápeme ako oblasť jazyka, v ktorej sa v kondenzovanej podobe reflektuje duchovný, morálny, sociálny a i. profil danej jazykovej komunity.

- 1.2 Pre pochopenie komplexnosti sledovanej problematiky vychádzame z lexikálnych významov niekoľkých prevažne polysémantických lexém, ktoré sa vyskytujú v komponentovom obsadení frazém. *Čarodejnica* je podľa SSSJ (2006: 468 – 469): „1. rozprávková bytosť, ktorej sa pripisuje magická moc čarovať, zaklínať; 2. žena, ktorej sa pripisuje schopnosť liečiť, veštiť, bylinkárka, zelinkárka; 3. žena pokladaná v staroveku a v stredoveku za osobu posadnutú diablom; 4. expr. žena s mimoriadnymi schopnosťami alebo zručnosťami; žena schopná pritiahnúť pozornosť obyč. opačného pohlavia.“ Napriek zreteľnému prelínaniu jednotlivých významov je pre náš príspevok relevantný najmä druhý a tretí význam. V prievidskom nárečí sa podľa SSN (1994: 239) lexikálnou jednotkou *čarodejnica* expresívne označuje tiež klebetná žena.

Lexéma *bosorka* podľa SSSJ (2006: 343) existuje v týchto významoch: „1. podľa stredovekých predstáv žena s nadprirodzenými schopnosťami upísaná diablu, ktorá rozličnými čarami škodila ľuďom, ničila úrodu a pod., za čo bola inkvizíciou odsúdená na smrť upálením; 2. zlá, škaredá rozprávková bytosť, ktorá vedela čarovať, napr. zaklínať ľudí do zvierat, urieknuť ich alebo im porobiť; 3. expr. zlá alebo prefikaná žena (často ako nadávka).“ V SSN (1994: 147) nájdeme okrem týchto významov informáciu, že vo viacerých slovenských nárečiach lexéma *bosorka* (podobne ako jej mužský tvar *bosorák*) označuje viaceré druhy nočných motýľov, čo korešponduje napr. s významom slovinskej lexémy *vešča*. V pozadí stojí viera, že bosorky sa na tieto živočíchy dokázali premieňať, ako aj fakt, že ich spoločnou doménou je noc. V nárečiach sa lexikálnou jednotkou *bosorka* zriedkavo označuje ropucha, ktorá je podľa H. Biedermanna (1994: 286) ďalším atribútom bosoriek. V západoslovenských dialektoch pomenúva i vzdušný alebo vodný vír, pričom aj tu je prepojenie s nadprirodzenom a nečistými silami zla zrejme.

Striga je podľa KSSJ (2003: 714) „zlá čarodejnica, bosorka, ježibaba (v rozprávkach); prenesene pejor. nadávka zlej, nepríjemnej žene.“ Podobne *ježibaba* sa v SSSJ (2011: 474) definuje takto: „1. zlá, škaredá rozprávková bytosť, ktorá vedela čarovať, zaklínať, čarodejnica; 2. pejor. zlá, hašterivá, stará žena (často

v nadávkach).“ Ďalšími synonymnými lexémami, pričom, samozrejme, nejde o absolútne synonymá, sú podľa SSS (2000: 71) *ježibaba*, *čarodejka*, *vedma*, *vidma*, *vedomkyňa*, *veštkyňa*, *vedomica*, *bohyňa*, *harpya* (hašterivá, zlá, zlostná žena).

Slovinský SSKJ (1994: 95) je pri definíciách žien s nadprirodzenými schopnosťami omnoho stručnejší. Lexému *čarovnica* definuje ako: „1. po ľudskom verovanju ženska, ki čara; 2. slabš. grda, hudobna ženska, navadno stara“, takmer identický výklad sa uvádza pri lexéme *coprnica*, ktorá je jej hovorovým synonymom (SSKJ 1994: 90). V niektorých slovinských nárečiach opäť nachádzame prepojenie s nočnými tvormi, napr. v KS (2014: 59) pri 3. význame lexémy *coprnica* čítame: „vešča [nočni metulj], ki rad leta okoli ognja, lučij“. Pri lexéme *štriga* SSKJ (1994: 1367) stručne uvádza, že ide o synonymum slova *čarovnica* používaný v nárečí regiónu Primorska. K. Marc Bratina (2014: 189) píše, že v tomto regióne sa vyskytujú aj pomenovania *štrija* a *štroliga*. Lexéma *striga* v slovinčine označuje druh článkonožca, konkrétne stonôžku z triedy *Chilopoda*. SSSJ (2016: 109) uvádza aj synonymá *čarobnica*, *čarodejka*, *hudičevka*, *vešča*, *veščica*, *vragovka*, *vragulja*, *zlodejka*,⁴ ako rovnoznačnú tu môžeme priradiť aj lexému *boginja*.

- 1.3 Podľa SESS (2015: 100) a SES (1997: 66) lexémy *čarodejnica* a *čarovnica* pochádzajú z totožného praslovanského základu *čarъ s významom ‘čary, mágia’, odvodeného od indouerópskeho koreňa **k̑er-* s významom ‘rezať’, resp. aj ‘robiť’ všeobecne. Lexikálna jednotka *čarodejnica* je ženským tvarom maskulína *čarodej* (*čaro-dějъ, doslova ‘kto robí čary’), čo je stará zloženina lexém *čarъ a *dějati ‘robiť’. Domáce slovinské sú staršie lexémy *čârnik* ‘čarovník’, *čârati* a *čarkanje* ‘čierna mágia’.

Lexéma *bosorka* vznikla na základe maďarského *boszorkány* s významom ‘čarodejnica’. Do maďarčiny bola prevzatá z turkických jazykov, v slovenčine sa používa od 17. storočia. „Východiskový turkický výraz je odvodený od koreňa **bas-* ‘tlačiť’; význam sa vyvíjal v smere ‘tlačiť’ > ‘dusiť’ > ‘čo dusí; nočná mora’ > ‘zlý duch, čarodejnica’“ (SESS 2015: 78). Tento vývoj je zdôvodnením, prečo sa v poverových predstavách slovenského ľudu *bosorka* či *striga* často prekrýva s morou (ELKS 2: 202). J. Zajonc (1998: 38) takisto píše, že *mora*, *sotona*, *gnava*, *prilihač*, *sedlisko*, *zmor* boli osobitnou kategóriou strigy, ktorá chodila gniaviť, tlačiť dospelého človeka alebo dieťa v spánku, prípadne mu tiež sala krv.⁵

Na rozdiel od Slovenska, ktoré v rámci Rakúsko-Uhorska patrilo do sféry vplyvu Uhorska, čo sa prejavilo interferenciou maďarčiny a slovenčiny, Slovinsko

4 SEL (2011: 61) uvádza okrem toho i pomenovania *veša*, *vračnica*, *vesna*, *štrija*, *striga*, *bajanca*, *bojanca*, *klekarca*, *kvatrna baba*, *sveta baba*, *bosaruna*, *baba vida*, *švila prerokvila*, *lamia*, *fúria*, ktoré sa vyskytujú v rôznych regiónoch Slovinska.

5 To môže byť dôvod rozličných myšlienkových obsahov vyskytujúcich sa pod identickými názvami démonických či polodémonických bytostí, o ktorých píše napr. Zakrzewska-Verdugo a Obertová (2018). V citovanom prípade ide konkrétne o pomenovanie strigy v poľskom a slovenskom jazyku.

patrilo pod správu Rakúska, čo do slovinského jazyka prinieslo mnoho germanizmov. Takýmto typom prevzatia je slovinská hovorová lexéma *coprnica*, derivát verba *coprati*, ktorá sa od 16. storočia používa vo význame ‘čarovať’. Ide o prevzatie zo stredohornonemeckého verba *zoubern*, resp. bavorsko-stredohornonemeckého *zoupern*, ktoré sa používalo v rovnakom význame. Pôvod a etymológia tejto lexikálnej jednotky germánskeho pôvodu sú neznáme (SES 1997: 63).

Lexéma *striga* sa podľa SESS (2015: 560) používa v slovenčine od 16. storočia. Jej východiskom je latinské *striga* s významom ‘výr, čarodejnica’, ktoré vzniklo na základe latinského *strix*, t. j. ‘sova’ prevzatého z gréčtiny. Do slovenčiny sa dostalo buď priamo z latinčiny, alebo z rumunčiny počas valašskej kolonizácie v Karpatoch. Vznik novšieho významu feminína *čarodejnica* súvisí s predstavou, že čarodejnice sa na sovy či iné nočné vtáky dokázali premieňať a zjavovali sa v ich podobe. Ako sme už spomenuli, v slovinskom regióne Primorska sa na označenie ženy, ktorá vie čarovať, používa lexéma *štriga*.⁶ Má identický pôvod, rozšírila sa tu však pod vplyvom blízkeho románskeho nárečového prostredia. Napriek pomenovaniu neslovanského pôvodu patria predstavy o strigách zrejme k najstarším u Slovanov vôbec (ELKS 2: 202).

2 ČARODEJNÍCTVO A ČARODEJNICE VO FRAZEOLÓGII

- 2.1 D. Dobšovičová Pintířová (2018: 101) uvádza, že mágia bola od samého počiatku kresťanstva v rozpore s kresťanskou cirkvou, ktorá ju chápala len ako čiernu mágiu, odvtedy tiež dochádzalo k ich vzájomným stretom. Činnosti súvisiace s čarovaním, nehľadiac na to, či prospešným alebo škodlivým, boli na prelome stredoveku a novoveku diabolizované. Záver stredoveku prináša fenomén, ktorý pretrval s rôznou intenzitou a na rozličných miestach tri storočia a dramatickým spôsobom zasiahol do života spoločnosti. Išlo o prenasledovanie tzv. bosorákov či bosoriek a procesy s nimi. Ich účastníkmi boli predovšetkým ženy, a to na základe poverovej predstavy, že žena je diablu omnoho prístupnejšia ako muž. Už niektoré scholastické traktáty spomínajú vo vzťahu k čarodejníctvu skôr mužov než ženy, čo sa zdôvodňovalo slabosťou pramatky Evy, pôvodkyne prvého hriechu, ako aj tvrdeniami, že ženy sú náchylnejšie a otvorenejšie hriechu než muži, preto majú oveľa väčší sklon k čarodejníctvu (Šindelář 1986: 35). Argumentom bola tiež predstava, že „žena je v období menštruácie, tehotenstva a šestonedelia v magickom zmysle nečistá, čo uľahčuje škodlivým démonom prístup k nej [...]“ (ELKS 2: 202). Predstavy o tom, koho možno považovať za bosorku, čarodejnicu či strigu sa počas storočí menili, tresty však neboli v každej dobe také prísne ako v čase procesov. Kráľ Koloman (1095 – 1114) prenasledovanie domnelých bosoriek dokonca zakázal, jeden z jeho zákonníkov obsahuje takýto paragraf: „Strigy, keďže nejestvujú, nesmú byť súdené“ (Dvořák 2005: 187). Koncom 15. storočia vydal pápež Inocent VIII. bulu, ktorá plnú moc

6 Pleteršnik (2006: 640) uvádza i formu *štrija*.

súdiť bosorky dáva do rúk inkvizícii, podobne ako v prípade heretikov. V roku 1487 bola prvýkrát publikovaná neslávne známa kniha *Malleus maleficarum* (slk. *Kladivo na čarodejnice*, sln. *Kladivo čarovnic*), ktorú spisali dvaja nemeckí inkvizítori Jakob Sprenger a Heinrich Institoris.

Na Slovensku je azda prvým prípadom upálenia bosorky prípad z roku 1596 zo Štítника, kde katovi zaplatili deväť zlatých za upálenie ženy menom Maxinka (Lengyelová 2013: 142). Najviac procesov sa odohralo v 18. storočí. Známym „mestom bosoriek“ bola Krupina, častým dejiskom procesov boli ďalej Bratislava či Trenčín. Niektoré regióny, napr. Oravu, tento fenomén takmer celkom obišiel. Podľa dostupných informácií sa na území Slovenska uskutočnilo 364 procesov. Posledné tri bosorky upálili po mučení v Krupine v roku 1741.

V prvom procese v Slovinsku obžalovali Veroniku Desenišku. Známym dôvodom v pozadí procesu, ktorý sa uskutočnil v meste Celje, bola jej neželaná svadba s Friderikom II. Celjským, oficiálnym dôvodom však malo byť jej bosoráctvo. Napriek oslobodzovaciemu rozsudku ju uväznili a na hrade Ojstrica pri Tabore v roku 1428 usmrtili utopením (Dějiny Slovinska 2011: 55). V Slovinsku sa najviac procesov odohralo v druhej polovici 17. storočia. J. V. Valvasor v diele *Slava vojvodine Kranjske (Die Ehre dess Hertzogthums Crain, 1689)* v časti *O čarovnicah* o tom píše: „Morda pa prileti včasih takšna iskrica pohušjanja ali nalezljiva duševna kužna sapica iz kake sosednje dežele, kjer te zmajske zalege ne manjka. Na Kranjskem pa so tej prekleti pregrehi zelo sovražni, pravica je v tem primeru prav ostra in ni za milost nič kaj razpoložena“ (Branja 2008: 314). V menšej miere pokračovali procesy ešte aj v prvej polovici 18. storočia, posledný v roku 1746 alebo 1752. Obžalovaných bolo spolu okolo 500 osôb, z nich minimálne 68,6 % žien (u 22,3 % obžalovaných je pohlavie neznáme), odsúdených a popravených bolo 300 – 400 osôb (Tratnik Volasko – Košir 1995: 189 – 190).

Z tohto obdobia pochádzajú frazémy *hon* (*honba, pohon*) na čarodejnice (*bosorky*) v slovenčine a *lov na čarovnice*⁷ v slovinčine. SSSJ (2006: 469) citovanú jednotku vysvetľuje ako „kruté prenasledovanie a stíhanie tých, ktorí majú odlišné názory; hľadanie nepriateľa, nepohodlného človeka obyčajne tam, kde vôbec nie je“. Podobný výklad uvádza aj SSKJ (1994: 95), a to: „fanatično iskanie, preganjanje koga kot domnevnega krivca za kaj nezaželenega, slabega“. Uvedené frazémy síce obsahujú feminatívny komponent, no zo sémantického hľadiska už nereferujú len o ženách, ale nadobudli všeobecnú platnosť. Údaje zo *Slovenského národného korpusu* a korpusu *Gigafida* svedčia o tom, že ide o frazémy s vysokou frekvenciou používania, a to najmä v textoch publicistického štýlu,⁸ napr.:

7 Komponenty *hon*, *lov* v oboch jazykoch súvisia s oblasťou poľovníctva, bežne sa používajú v spojeniach typu *hon na lišku* : *lov na lisico* a pod.

8 Frazeeologické spojenie sa do povedomia používateľov jazyka dostalo napr. v súvislosti s tzv. mccarthizmom, radikálnym smerom vo vnútornej politike USA v 50. rokoch 20. storočia, ktorý prenasledoval osoby podozrivé zo sympatizovania s komunizmom. Takisto sa vyskytuje v názvoch viacerých kníh, drám či filmov.

Radovan Karadžić tvrdí, že pre mediálny *hon na čarodejnice* sa mu nedostane spravodlivého súdneho procesu pred Medzinárodným trestným tribunálom OSN pre bývalú Juho-sláviu (ICTY). (Zdroj: SNK)⁹

Da ni sedaj že dvomeseční lov na Toporišiča v našich občilih le *lov na čarovnice*, torej odvracanje pozornosti od tistega, kar pozornosť v zadevah našega jezika in jezikoslovja prav zares zasluži? (Zdroj: Toporišič 2011: 225)

Ide o frazeologické internacionalizmy, nájdeme ich v mnohých ďalších európskych jazykoch, napr. v angličtine *witch-hunt*, v nemčine *die Hexenjagd*, *die Hexenverfolgung*, v ruštine *oxota na vedьm*, v poľštine *polowanie na czarownice*, v chorvátčine *lov na vještice*, v bulharčine *лов на вештици*, v srbčine *лов на вештице*, v macedónčine *лов на вештерки* atď. V slovenčine, ale najmä v slovinčine je bežné aj spojenie *lovec čarodejnic* : *lovec na čarovnice*. Slovenské lexikografické zdroje (konkrétne SSSJ 2011: 581) zaznamenávajú aj frazeologickú jednotku s priamym odkazom na rukoväť inkvizítorov *Malleus maleficarum*, a to *kladivo na čarodejnice* s uvedením rovnakého významu ako pri predchádzajúcich citovaných jednotkách. Z jeho výskytu v texte však vyplýva, že sa používa aj, resp. najmä vo význame „prostriedok na takéto prenasledovanie“, ako to potvrdzuje aj nasledujúci príklad:

V prípade tlačového zákona by totiž vyšlo najavo, aké *kladivo na čarodejnice* Maďarič pripravil, v prípade Lisabonskej zmluvy by ústavní sudcovia mohli rozhodnúť, že o tejto medzinárodnej zmluve je nutné konať referendum. (Zdroj: SNK)¹⁰

V slovinčine sa názov inkvizičnej príručky *Kladivo čarovnic* za frazeologickú jednotku nepokladá. V slovenskom mediálnom diskurze sme zaznamenali rôzne parafrázy jej názvu, ktoré možno vnímať aj ako aktualizácie pôvodnej frazémy, napr.:

Tupý kôl tohto zákona sa vyostril, zameral sa na juh, obnažil svoju xenofóbnú a revanšistickú podstatu. Zo zákona vraj na ochranu slovenčiny sa stalo *kladivo na národnostné menšiny*. (Zdroj: SNK)¹¹

Napokon, *kladivo na potraty* je aj interetnickým svorníkom – veď sa pod ním stretli aj podpisy členov SNS i SMK. Čo, každý uzná, je vec málo vídaná – ak už vôbec bol precedens. (Zdroj: SNK)¹¹

Inými slovami, ako ukazujú viaceré príklady, obmedzenie slobody prejavu sa používa ako novodobé *kladivo na kresťanov a kresťanské učenie*. (Zdroj: SNK)¹¹

Z hľadiska adaptácie frazémy *kladivo na čarodejnice* v živom jazyku je pozoruhodný nasledujúci príklad jej aktualizácie v texte:

9 Pozri <https://tinyurl.com/bosorky-JZ-1a> (10. 9. 2019).

10 Pozri <https://tinyurl.com/bosorky-JZ-2a> (9. 9. 2019).

11 Pozri <https://tinyurl.com/bosorky-JZ-3a> (9. 9. 2019).

To je tá chvíľa, keď úraduje jemný znalec smrtičiek a strachov, ktorý otvorene vyhlasuje: »Neznášam mystikov a presvedčených realistov.« Keby ich znášal, *kosák a kladivo na čarodejnice* by mu zhrdzaveli v hnilobnom kúte klubu, kde sa na smrdutých sabatoch peleší zákerná cháska so svojim intelektuálnym melivom, aby si brúsila svoju šalamuničiu: kakan a čurinda, kryšánek, pahusák a ďalšia kadeháved'. Najsladšie je báť sa. (Zdroj: SNK)¹²

Bosorky boli obviňované z toho, že uzavreli *zmluvu s diablom* : *pogodbo (pakt) s hudičom*. Slovenské a slovinské slovníky ich síce nezaznamenávajú, ale príklady z oboch korpusov jednoznačne dokladajú, že sa často používajú, a to vo význame „rozhodnutie, ktoré môže mať nepríjemné či nebezpečné následky“, napr.:

Ba ktosi aj rovno protestoval, že lízing je, prepytujem, podvod. Vraj ľudia, ktorí nemajú peniaze, si musia požiť na percentá, a to je *zmluva s diablom*... človek sa upisuje, že bude pracovať. (Zdroj: SNK)¹³

Tudi o tem govori Bernie Sanders v predsedniški tekmi s Hillary Clinton. Ta gospa se je spajdašila z Wall Streetom, sedežem finančne oligarhije v ZDA. Sklenila je *pogodbo s hudičom* in hudič bo hotel, da mu po morebitni zmagi z obrestmi vrne njegov vložek. (Zdroj: GF 2.0)¹⁴

S citovanými lexikálnymi spojeniami významovo súvisia frazeologické jednotky *upísať (zapredať) dušu diablovi* : *prodati dušo hudiču* so sémantikou „rozhodnúť sa pre zlé skutky“, ktoré možno hodnotiť ako parciálne frazeologické ekvivalenty. Pri výsluchoch podstupovali bosorky mučenie, okrem iného napr. známu skúšku vodou. S tým súvisí i prirovnanie staršieho dáta, ktoré zachytáva Zátureckého zbierka (2005: 552) *Vie plávať ako striga* s významom „nevie plávať“.

Odborníci sa doteraz nevedia zhodnúť na tom, čo bolo spúšťačom honu na čarodejnice. Pripisuje sa zlým životným podmienkam, hladomoru, kríze cirkvi, ekonomickým a politickým príčinám, niektorí ho dokonca dávajú do súvisu s ochladením podnebia v Európe, tzv. malou dobou ľadovou v 14. – 18. storočí (bližšie napr. Oster 2004). Nemožno za ne viniť iba katolícku cirkev a inkvizíciu, keďže ich praktizovali rovnako cirkevné, ako aj svetské súdy a konali sa bez rozdielu vierovyznania, veku či stavu.¹⁵ V našich krajinách sa s prenasledovaním a upaľovaním bosoriek prestalo až za vlády Márie Terézie, ktorá zakázala praktizovať mučenie a nijaký proces sa nesmel začať bez jej súhlasu. Jozef II. za svojej vlády čarodejníctvo z trestného zákonníka úplne vynechal (Lengyelová 2013: 113).

12 Pozri <https://tinyurl.com/bosorky-JZ-2a> (10. 9. 2019).

13 Pozri <https://tinyurl.com/bosorky-JZ-4a> (1. 11. 2019).

14 Pozri <https://tinyurl.com/bosorky-JZ-5a> (4. 11. 2019).

15 Na Slovensku sa napr. konali procesy s príslušníkmi šľachtického stavu Uršul'ou Kanizsayovou, manželkou palatína Tomáša Nádasdyho a manželkou ich syna Františka Nádasdyho Alžbetou Báthoryovou, v Slovinsku s už spomínanou Veronikou Deseniškou.

2.2 Podľa H. Biedermanna (1992: 286) predstavujú strigy či bosorky „imaginatívne stelesnenie negatívnej stránky ženskosti, spojené s rozličnými poverami“. K ich charakteristickým symbolom patria zo zvierat nočné vtáky (sova, kuvik), ropuchy, hady, potkany, netopiere či čierne mačky, ďalej mandragora, ametyst a pod. V niektorých prípadoch môžu byť zvodne krásne, väčšinou sú však staré a škaredé. Aj M. Mencej (2005: 250) ako stereotyp čarodejnice uvádza spravidla ženu starú, škaredú, zlú, škriepnu, asociálnu, s neobvyklým správaním, so zanedbaným zovňajškom, zlostným rečovým prejavom atď., čo našlo odraz aj v oboch porovnávaných jazykoch. Lexikálne jednotky označujúce takéto ženy sú nezriedka nositeľkami významu ‘zlá, stará, prefíkaná, škaredá, hašterivá a pod. žena’, resp. i nadávka takejto žene.

Spomínané stereotypné predstavy sa premietli aj do frazeológie. Slovenské slovníky (SSSJ 2011: 474) uvádzajú jednotku *škaredá ako ježibaba* s významom „veľmi nepekná, vráskavá, dlhonosá, strapatá“. V slovinčine sme v SGZD (1998: 129) zaznamenali jej parciálny nárečový ekvivalent *biti grda ko coprnica* s významom „byť veľmi škaredá“, KS (2014: 485) uvádza hanlivé zvolanie *Ti vešča grda!*. Ich feminatívny tvar napovedá, že sa používajú výhradne v súvislosti so ženami. Slovenský frazeologický fond disponuje jednotkou *zlá ako ježibaba* „(obyč. o žene) veľmi zlá, zlomyseľná, závistlivá, pomstivá“ (SSSJ 2011: 474). V slovinčine sme analogické frazémy v dostupných lexikografických a paremiografických zdrojoch nezaznamenali, mentálne obsahy by však boli nepochybne podobné. SSN1 (1994: 239) zaznamenáva pri lexéme *čarodejnica* (i *čarodovnica*) okrem významu ‘žena, ktorá vie čariť, bosorka’ aj význam ‘klebetná žena’. Ak vezmeme do úvahy vlastnosti, ako sú staroba, škaredosť, zloba, klebetnosť, ktoré podľa uvedených charakteristík patria ku konceptu *čarodejnica*, odhalíme značný prienik s konceptom *baba*. Lexéma *baba* má podľa KSSJ (2003: 199) viacero významov, napr. „1. stará žena; 2. nepríjemná, zlá, protivná žena“; SSKJ (1994: 30) uvádza význam „ženska, navadno starejša, grda, stara baba“. Na príbuznosť týchto konceptov upozorňuje aj K. Marc Bratina (2014: 192), ktorá konštatuje, že v nárečí slovinskej Istrie má lexéma *baba* takisto pejoratívny význam, pričom sa vyskytuje aj ako synonymum lexémy *štriga*. Analogická myšlienková náplň feminín *čarodejnica* a *baba* vyplýva aj zo sémantiky frazeologických jednotiek *Kam čert nemôže, pošle babu* : *Kamor si hudič sam ne upa, pošlje babo* či *Babe se zbirajo, dež bo*.¹⁶ V slovinskom korpuse nájdeme aj nefrazeologické prirovnania typu *hudobna (zlobna) kot čarovnica, imeti frizuro kot čarovnica, gledati kot čarovnica, izgledati kot čarovnica, imeti nos kot čarovnica, biti kot čarovnica*, ich výskyt však nie je početný a nie je tiež isté, či v budúcnosti prejdú procesom frazeologizácie. V súvislosti s tradične neupraveným vzhlľadom bosoriek sme v SSN1 (1994: 147) zaznamenali prirovnanie *takeš jag bosurče* (zapísané v Dlhej Lúke), ktoré vypovedá o rozgajdanom, neporiadne

16 Pranostika súvisí podľa našej myienky s poverovou predstavou o domnelom paktovaní bosoriek s diablom a ich schopnosťou privolať silný dážď či búрку, ktorá sa im pripisovala.

oblečenom dieťaťati. Tradičné negatívne hodnotenie bosoriek sa premietlo aj do ďalších lexikálnych spojení, napr. jednotka *stridžie huby* (Záturecký 2005: 540) bola označením jedovatých húb. V slovinskom frazeologickom fonde sme zaznamenali jednotku *Kar coprnicna priveka, to nima teka* (ZPUE) s významom „čo má pôvod v nečistom počinaní, neprinesie nijaký úžitok“. Explicitne o statuse bosoriek vypovedá jednotka z toho istého zdroja *To je huji ko jalova coprnicna* (ZPUE).¹⁷ Jalovosť, teda neplodnosť u žien sa v minulosti vnímala ako veľká potupa a nešťastie, tu v spojení s lexémou *coprnicna* funguje ako intenzifikátor, ide teda o silne negatívne hodnotenie daného javu či osoby.

- 2.3 Neodmysliteľným atribútom bosoriek je metla,¹⁸ ktorú údajne používali ako dopravný prostriedok. Na tento účel však nepohrdli ani inými predmetmi, ako boli ohreblo, lopata atď. Túto predstavu reflektujú jednotky zaznamenané v zbierke A. P. Zátureckého (2005: 540), napr. *Striga sa nosí na ohrable; Striga sa nosí na lopate; Striga sa nosí na trlici*. Na prepojenie s diablom odkazuje jednotka *Striga sa nosí na čertovom chvoste* (Záturecký 2005: 540). Aj slovinská etnologička M. Kropelj (2008: 307) uvádza, že v poverových predstavách sa bosorky premiestňovali na metle, zvieratách či ľuďoch. Najstereotypnejšiu predstavu však jednoznačne reprezentuje metla, ktorej sa oddávna pripisovala zázračná moc a má bohatý symbolický význam. „V ľudových poverách Európy zjavne prevládala viera v nadprirodzené sily, ktoré sa nachádzali v prútoch metly“ (Biedermann 1992: 180). V slovenskom frazeologickom fonde nachádzame tiež slovesnú frazému *lietať ako striga na metle* s významom „pohybovať sa veľmi rýchlo sem a tam“ (SSSJ 2015: 208), porovnaj napr.:

Však som aj riadna nanič mama – došli mi tričká – jupiiii, a aj som (kým detičky varovala stará mama) mojemu drahému robila poriadnu prehliadku. *Lietala som po byte ako striga na metle*. Teda ja som behala s vysávačom od radosti. (Zdroj: Internet)¹⁹

- 2.4 Bosorky sa stretávali na tajných stretnutiach, snemoch, bosorských rákošoch (v slovinčine sa používa lexéma *shod*), tzv. sabatoch,²⁰ ktoré sa vraj obvykle

17 Parémia bola zaznamenaná v tvare *To je huji ko galova (? – jalova) coprnicna*.

18 V porovnávaných jazykoch je symbolický význam metly prítomný aj v ďalších frazémach, napr. *nová metla* <dobré metie (zametá)> : *nova metla* <dobro pometa> „človek na novom mieste, v novej funkcii a pod. neraz prejavuje prehnajú horlivosť a iniciatívu“, *hnať niekoho* <zasranou> *metlou* : *pomesti koga z železno metlo* „rázne, s potupou vyháňať, odstrániť niekoho (niečo) odniekiaľ“. Symbolický význam metly sa zachoval aj v niektorých poverách, napr. na Slovensku sa verilo, že slobodnú dievčinu neslobodno „podmiest“ metlou, lebo sa nevydá. Metla sa používala ako rekvizita pri tzv. metlovom tanci na svadbách a pri rôznych magických úkonoch, napr. pri vyhánaní mory (ELKS 1: 353). Podobné metlové tance, kde metla poväčšine symbolizuje partnera, sú známe i v Slovinsku. Metla, na ktorej obkročmo sedí nahá bosorka, sa často chápe ako falický symbol.

19 Pozri <https://tinyurl.com/bosorky-JZ-6a> (22. 10. 2019).

20 Lexikálna jednotka *sabat* (z hebrejského *šabbat* ‘deň odpočinku a bohoslužieb’ a slovesa *šabat* ‘odpočívať’, SESS 2015: 518) má v oboch jazykoch totožný význam – ‘u židov siedmy, sviatočný

konali na osamelých miestach, križných cestách,²¹ prípadne na vrchoch.²² Používanie lexémy *sabat* v súvislosti s bosorkami pochádza zjavne z obdobia antisemitského prenasledovania. Počnúc 13. storočím napr. francúzski králi prijímali systematické opatrenia (z dôvodu náboženskej horlivosti i potreby peňazí) na vyhnanie židov z kráľovstva, pričom ich často obviňovali z kacírstva či bosoráctva (Sallmann 1994: 25). Pojem *sabat* sa v Európe rozšíril aj na všetky nekresťanské sviatky vo význame 'sviatok, oslava'. O nočnom priebehu sabatov svedčí jednotka staršieho dáta *Nočnou dobou strigy do rákoša chodia* (Záturecký 2005: 540). Súčasťou sabatov boli hostiny, orgie, tanec, SSJ (1964: 297) uvádza v tejto súvislosti nefrazeologické spojenie *stridži tanec* s významom „divoký, bláznivý tanec“. V oboch porovnávaných jazykoch existuje nefrazeologické slovné spojenie *zlet bosoriek* : *shod čarovnic*, ktoré posmešne, ba až hanlivo označuje „stretnutie v ženskom kruhu“.

2.5 Čarovaním sa vykonávatelia magických úkonov snažili vplyvať na udalosti, prírodu a ľudí okolo seba. Vo všeobecnosti mohla čarodejnica čarovať sympatetickým alebo antipatetickým spôsobom pomocou apotropných úkonov, vody, liečivých bylín, odvarov, urieknutí, zaklínadiel, modlitieb (SEL 2011: 61). O bosorkách sa verilo, že vedú ovplyvniť počasie, často sa im prisudzovala vina za silné dažde, búrky, krupobitie či iné katastrofy, dôsledkom čoho mohla byť i slabá úroda. O tejto viere svedčia v slovenčine nárečové parémie *Keď sunko svieci a dešč prší, bosorka mlieko múci* (Záturecký 2005: 522) či jednotka *Striga sa vrtí* (Záturecký 2005: 523) s významom „vietor dvíha prašný vír na ceste“. V tomto zmysle vyznieva i vyhrážka *Veď ja ťa naučím, kam fučí vietor, keď bosorky lietajú!* (Záturecký 2005: 591). V slovinčine sme zaznamenali jednotku *Sladna žena je čarownica, napravlja hudo uro in slabo letino v hiši* (ZPUE), ktorá svedčí o uvedených schopnostiach čarodejnic, čo vyplýva aj so slovníkových exemplifikátov, napr. *čarovnice delajo točo* (SSKJ 1994: 95), *vešča dela točo* (SSKJ 1994: 1508). Bosorky údajne mohli kravám kradnúť mlieko alebo zapríčiniť, že nedojili, odkazy na tento fakt vo frazeológii sme však nenašli.

K ďalším schopnostiam bosoriek patrilo, že vedeli pohľadom spôsobiť chorobu, prípadne i smrť človeku či dobytku. Veľmi často sa o urieknutí hovorilo aj

► deň v týždni pripadajúci na sobotu' (KSSJ 2003: 651); SSKJ túto lexému nezaznamenáva, SP (2001: 1383) uvádza význam 'judovska sobota'. Zdroje staršej lexiky (HSSJ 2000: 207; BSKJ 2011: 447) uvádzajú tiež význam 'názov mesiaca', resp. 'jedenásty mesiac v hebrejskom kalendári, dnes február'. Sabaty sa podľa poverových predstáv konali najmä v noci z piatka na sobotu. Z tohto hľadiska bola najdôležitejšou nocou roka tzv. Valpurgina noc, t. j. noc z 30. apríla na 1. mája (ELKS 2: 136).

21 Križné cesty, teda križovatky ciest (v slovinčine *križpotje, križpot*), sa dávali do súvisu s miestami, kde sa pretínali cesty živých a mŕtvych (Biedermann 1992: 145), boli teda obľúbeným miestom pôsobenia rozličných nadprirodzených síl a v súvislosti s tým aj vykonávania rozličných obradov ľúbostnej, liečebnej i záškodnej mágie (ELKS 1: 277).

22 Na Slovensku to bol napr. Tokajský vrch, Rákoš, Šiance, v Slovinsku vrchy Grintavec, Klek, Slivnica.

v spojitosti s novorodencami či malými deťmi. V slovenčine sa v kontexte s urieknutím používajú verbá *urieknuť*, *urieciť*,²³ *uhranúť*, *počarovať*, *pobosorovať*, *porobiť*, v slovinčine *ureči*, *uročiti*, *začarati*, *zakleti* atď. Urieknutiu sa v slovenských nárečiach hovorí i *urečenie*, *úrek*, *úrok*, *ušknúť*, *zočina*, *zoči* a pod., v slovinčine má častejšie podobu plurálu, teda *uroki*, *veroki*, *vörki*, *rok*, *divjačina*, *spominj*.²⁴ Je pozoruhodné, že poverová predstava o schopnosti uškodiť niekomu pohľadom sa dodnes, najmä v dedinskom prostredí, považuje za bežnú súčasť života.²⁵ Urieknutie mohlo spôsobiť u dobytky nižšiu doživosť, u človeka rozličné choroby. Zátureckého zbierka (2005: 540) v tejto súvislosti zaznamenáva zvolanie *To mi vol'áka striga (sotona) porobila!*. K. Marc Bratina (2014: 189) uvádza nárečovú frazému *štriga zagleda (vzame, vidi, uroči) koga* s významom „striga uriekne pohľadom niekoho (niečo), spôsobí mu zlo“, opak, teda zrušenie urieknutia, sa označuje slovným spojením *delati zauroke*. Oba výrazy sa používajú na slovinskej Istrii, kde je známe aj ustálené spojenie *štriga uroči koga (kaj)* a dodnes sa používa ako eufemizmus na ospravedlnenie opitého človeka, ktorý si pod vplyvom alkoholu spôsobil odreniny či škrabance (Marc Bratina 2014: 189). Istrijci sa v minulosti pred strigami a urieknutím chránili gestom – zovretou päťou a vystretým ukazovákam a maličkom, dnes sprevádzaným pragmatickou frazémou *Čapi rogove!*, ktorá vyjadruje hnev, zúfalstvo, nenávisť k niekomu (Marc Bratina 2014: 190). Strigám sa veľmi často pripisovalo, že človeku môžu spôsobiť tzv. úsad (vyskočené platničky v krížoch, lumbago). Chorého čarovaním údajne „postrelili“ (ELKS 2: 279), ako explicitne vyplýva z jednotky *Striga ho podstrelila*, ktorá sa uvádza v Zátureckého zbierke (2005: 111). So zdravotnými problémami, resp. nezdravým výzorom súvisí aj slovenské prirovnanie staršieho dáta *spuchnutý ako striga* (Záturecký 2005: 112).

2.6 S obrazom čarodějnice, bosorky alebo strigy sa neodmysliteľne spája čierna farba.²⁶ Polysémantická lexéma *čierny* je tu prítomná svojou sémou ‘nevyhovujúci požiadavkám spoločenských noriem najmä z hľadiska morálky, etiky’

23 So slovesami *urieciť/urieknuť* súvisí názov rastliny úročník – silenka nadutá (*Silene vulgaris*), v slovinčine *navadna pokalica*, ktorá sa používala proti urieknutiu. V Slovinsku je v ľudovej slovesnosti známa tzv. *trava uročnica* (SEL 2011: 656), neuvádza sa však, o akú rastlinu presne ide. Proti urieknutiu sa používal i vysušený list rastliny *trpotec* (*Plantago*), v slovenčine *skorocel*. V oboch krajinách bol za účinný prostriedok proti urieknutiu, ako aj zlým silám všeobecne, považovaný cesnak.

24 Viaceré z uvedených slovenských aj slovinských výrazov reflektujú fakt, že urieknutie malo súvis s očami, resp. s pohľadom, často zlým či zvedavým, no mohlo byť spôsobené aj neúmyselne. Túto moc mal najmä pohľad ľudí so zrasteným čiernym obočím či pohľad zvedavých starých žien (SEL 2011: 656).

25 Na Slovensku je aj v súčasnosti bežné uväzovať malým deťom do postieľky či kočiarika proti urieknutiu červenú stužku. V Slovinsku takisto ako ochranu proti urieknutiu používajú okrem rozličných magických formuliek aj kúsok červenej látky, červenú stužku, cesnakovú vodu, vyššie uvedené rastliny a pod. (SEL 2011: 656).

26 Čierna je „jedna z farieb so symbolickou hodnotou absolútna, protiklad bielej farby. V starých kultúrach sa bohom podsvetia prinášali ako obeť čierne zvieratá, neskôr sa diablovej alebo démonom obetoval čierny kohút alebo cap. [...] Sám diabol bol častejšie znázorňovaný čierny

(SSSJ 2006: 506). Analogicky sa na pomenovanie súboru činností pripisovaných bosorkám používa združené pomenovanie *čierna mágia* : *črna magija*, ktorá sa definuje ako „využívanie, uskutočňovanie magických postupov, zvyčajne so zameraním na zlé ciele alebo na ovplyvňovanie udalostí v prospech vykonávateľa či objednávateľa“ (SSSJ 2006: 506). Jej opozitom je združené pomenovanie *biela mágia* : *bela magija*. Bosorky sa stretávali na sabatoch, kde sa údajne slúžili tzv. *čierne omše*, obrady, na ktorých sa uctieva satan (SSSJ 2006: 506). V slovinčine existuje ustálené spojenie *črna maša*, v SSKJ (1994: 527) sa definuje ako „omša, ktorá sa vykonáva za zomrelých v čiernom oblečení“, t. j. zádušná omša. Podľa exemplifikátov z korpusu *Gigafida* však vyplýva, že je známe aj v spojitosti s bosorkami, pozri napr.:

Na oltarju iz kamnite plošče so bili črne sveče, lobanja zločinca, na glavo obrnjen križ in v človeško kožo oblečena Biblija. Tudi danes so *črne maše* tajne, pogosto se končajo z orgijami. Kjer je hudič, tam mora biti tudi sredstvo zoper njega. (Zdroj: KGF)²⁷

Podľa SEL (2011: 61) môžu čarodejnice pri čarovaní používať okrem rozličných magických predmetov²⁸ aj *črne bukve*.²⁹ SSKJ (1994: 76) slovné spojenie hodnotí ako frazeologické, pričom uvádza, že v ľudovej tradícii ide o knihu, pomocou ktorej možno čarovať či veštiť. Slovenčina disponuje združeným pomenovaním *čierna kniha* s identickým obsadením komponentov, ktoré je však nositeľom významu „súbor chýb, omylov, nesprávnych postupov, krívd, zločinov a pod.“ (SSSJ 2011: 621). V identickom význame pozná spojenie *črna knjiga* i slovinský jazyk. Napriek tomu, že SSKJ (1994: 76) tak neuvádza, z príkladov v korpusu *Gigafida* je zrejme, že v tomto význame sa bežne používa i vyššie uvedená jednotka *črne bukve*.

- 2.7 Mytologické, neskôr z mytológie do ústnej ľudovej slovesnosti (najmä rozprávok) prevzaté ženské bytosti s nadprirodzenými schopnosťami sú: *ježibaba* (identická podoba existuje aj v slovinčine), *baba jaga* (slk.) či *jagababa*, *baba-jaga* (sln.).³⁰ Lexéma *ježibaba* vystupuje ako komponent vo frazeologických prirovnaniach *zlá ako ježibaba* a *škaredá ako ježibaba*, o ktorých sme sa zmienili v predchádzajúcej

► ako červený“ (Biedermann 1992: 51). Tradičnými spoločníkmi čarodejníc boli čierne mačky, ktoré sa dodnes pokladajú za symbol nešťastia.

27 Pozri <https://tinyurl.com/bosorky-JZ-7a> (24. 10. 2019).

28 K najčastejšie používaným magickým predmetom patrila palica vnímaná ako sídlo ducha predkov (SEL 2011: 61).

29 M. Mencej (2005: 258) uvádza, že v Nemecku a Holandsku sa na čarovanie používala tzv. *Čierna kniha Mágie*. Mala byť zostavená zo *Šiestej a Siedmej knihy Mojžišovej*, pôvodných súčastí *Bible*, ktoré boli neskôr vynechané, aby sa nemohli používať na praktizovanie čiernej mágie. V slovinčine sa často takejto knihe hovorí i *kolomon*.

30 Podľa SES (1997: 194) lexéma *jagababa* (resp. *jaga baba*) pochádza pravdepodobne z ruštiny a má spoločný základ v praslovanskom *jezdǫ s významom ‘zlá nálada, zlostná žena’ so slovinskou lexémou *jeza*. Domáceho, slovinského pôvodu, nie ruská výpožička, je lexéma *baba-jaga*, teda personifikácia vetra (čo je známe v Benátsku).

časti príspevku. Známu slovinskou ženskou mytologickou bytosťou je *pehtra* (synonymá *Kvatrna baba*, *kvatrnica*, *pehtra baba*), podľa SSKJ (1994: 829) bájna postava, vystupujúca v podobe zlej alebo aj vládnej starej ženy. SEL (2011: 61) uvádza, že v Ziljskej doline bol zaznamenaný prípad, keď zločin ženy, obvinenej z čarodejníctva, pripísali Pehtre babe. Napriek početnému zastúpeniu týchto nadprirodzených bytostí v ústnej ľudovej slovesnosti sme okrem uvedených jednotiek nezaznamenali žiadne ďalšie frazémy, v ktorých komponentovom obsadení by sa vyskytovali. Podľa poverových predstáv sa predpokladala zvýšená aktivita nepriaznivých síl čase, keď bola brána do sveta nadprirodzena otvorená, teda od Kataríny (25. novembra) do Tomáša (7. marca), toto obdobie sa v slovenčine nazýva *stridžie dni*³¹ (ELKS 2: 202). Verilo sa, že predlžovanie noci a krátenie dní predstavuje víťazstvo tmy, teda zla nad dobrom. Podobné slovné spojenie s alúziou na daný časový úsek roka, sme v slovinčine nezaznamenali.³² Na druhej strane mytologický pôvod má slovinské ustálené spojenie *noč čarovnic*,³³ ktoré sa vzťahuje na noc z 31. októbra na 1. novembra, pričom v slovenčine sa až v súčasnosti udomácnil anglický výraz *halloween*.

3 ZÁVER

Čarovanie, veštenie a ľudové liečiteľstvo boli vždy neoddeliteľnou súčasťou života a kultúry každého spoločenstva. Osoby, ktoré ich ovládali a praktizovali, mali veľmi špeciálny status. V slovnej zásobe slovenského a slovinského jazyka o tom existuje mnoho svedectiev, menej ich však nachádzame vo frazeológii. Z dostupných citovaných zdrojov vyplýva, že frazémy reflektujúce nadprirodzené schopnosti žien sa vyskytujú vo väčšom počte v slovenčine, čo by sme mohli podľa nášho názoru konštatovať na úrovni spisovného jazyka, predpokladáme však, že tak v slovenskej, ako aj slovinskej nárečovej frazeológii sa jednotky sledovaného typu vyskytujú v hojnom množstve, o čom nepriamo svedčí i bohatý materiál ústnej ľudovej slovesnosti. Niektoré jednotky sú staršieho dáta, viaceré z nich však patria medzi veľmi frekventované i v súčasnosti. Z lexém, ktorými sa ženy s nadprirodzenými schopnosťami pomenúvajú, sa vo frazeologických jednotkách ako komponenty vyskytujú *čarodejnica*, *bosorka*, *striga*, *ježibaba* (slk.) a *čarovnica*, *coprnica*, *štriga* (sln.). Všetky uvedené jednotky sú výrazne negatívnym hodnotením daných javov či osôb, čo nie je prekvapujúce a korešponduje to so statusom

31 Za *stridžie dni* sa považovali aj dni okolo Veľkej noci, deň Juraja (24. apríla), prvomájová noc, deň narodenia sv. Jána Krstiteľa (24. júna) a všetky dni, keď sa konali obrady prechodu (krsty, svadby, pohreby) a i. (ELKS 2: 202).

32 V slovinčine sa používa spojenie *volčje noči*, ktoré označuje obdobie dvanástich nocí od Vianoc do Troch kráľov, keď sa vzduchom preháňajú duchovia predkov, niektorí premenení na vlkov (SSKJ 1994: 1530).

33 Spojenie *noc čarodějnic* sa tiež používa v češtine, so slovinským ustáleným spojením je však ekvivalentné len zdanlivo, keďže tu ide o iný denotát – vzťahuje sa totiž na vyššie spomínanú Valpurginu noc.

osôb s magickými schopnosťami v kresťanskej kultúre. Odzrkadľujú sa v nich vlastnosti tradične strigám pripisované, teda staroba, zloba, škaredosť, neupravenosť, prípadne i jazýčnatosť. V tomto sa koncept strigy výrazne prekrýva s konceptom baby. Stereotypná predstava ženy bosorky pretrváva dodnes, v mestskom prostredí možno už len ako metafora, v dedinskom prostredí, kde sa takéto schopnosti dedili po praslici a odovzdávali z generácie na generáciu, boli čarodejnice, vedmy či bosorky ešte donedávna realitou.³⁴

LITERATÚRA

- Biedermann 1992** = Hans Biedermann, *Lexikón symbolov*, Bratislava: Vydavateľstvo Obzor, 1992.
- Branja 2008** = *Branja 1: berilo in učbenik za 1. letnik gimnazij in štiriletnih strokovnih šol*, Darinka Ambrož et al., Ljubljana: DZS, 2008.
- BSKJ 2011** = *Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja*, Kozma Ahačič et al., Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011.
- Dějiny Slovinska 2011** = Jan Rychlík – Mária Tonková – Ladislav Hladký – Aleš Kozár, *Dějiny Slovinska*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2011.
- Dobšovičová Pintířová 2018** = Dagmar Dobšovičová Pintířová, *Žitkovské bohyně: lidová magie na Moravských Kopanících*, Brno: Masarykova univerzita, 2016, 2018.
- Dvořák 2005** = Pavel Dvořák, *Stopy dávnéj minulosti 4: Slovensko v Uhorskom kráľovstve*, Budmerice: Vydavateľstvo Rak Budmerice, 2005.
- ELKS 1 – 2** = *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1 – 2*, Ján Botík et al., Bratislava: VEDA, Vydavateľstvo SAV, 1995.
- Holuby 1993** = Jozef Eudovít Holuby, *Národopisné práce*, Zemianske Podhradie: Obecné zastupiteľstvo v Zemianskom Podhradí, 1993.
- HSSJ 1991** = *Historický slovník slovenského jazyka*, red. Milan Majtán, Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, 1991.
- Keber 2011** = Janez Keber, *Slovar slovenskih frazemov*, Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011.
- KGF** = *Korpus slovenskega jezika Gigafida*, <http://www.gigafida.net> (30. 11. 2019).
- KGF 2.0** = *Korpus pisne standardne slovenščine Gigafida 2.0*, <https://viri.cjvt.si/gigafida/> (30. 11. 2019).
- Krojej 2008** = Monika Krojeje, *Od ajda do zlatoroga: slovenska bajeslovna bitja*, Ljubljana – Celovec – Dunaj: Mohorjeva, 2008.
- KS 2015** = Jože Gregorič, *Kostelski slovar*, Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2015.
- KSSJ 2003** = *Krátky slovník slovenského jazyka*, red. Ján Kačala – Mária Pisárčiková, Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, 2003.
- Kuret 1998** = Niko Kuret, *Praznično leto Slovencev 2*, Ljubljana: Družina, 1998.
- Lengyelová 2013** = Tünde Lengyelová, *Bosorky, strigy, čarodejnice*, Bratislava: Trio Publishing, 2013.
- Marc Bratina 2014** = Karin Marc Bratina, *Jezikovna podoba slovenske Istre: kulturna semantika slikovitega v slovenskoistrskem narečju*, Koper: Univerzitetna založba Annales, 2014.
- Melúchová 2013** = Jana Melúchová, *Ženský a mužský svet v poverách a mágií*, in: *Muž a žena – vzťahové súvislosti v kontexte múzejných zbierok*, ed. Katarína Nádaská, Bratislava: Zväz múzei na Slovensku, Etnologická sekcia, Múzeum mesta Bratislavy, 2013, 120 – 128.
- Mencej 2005** = Mirjam Mencej, *Vaška čarovnica*, in: *Etnolog: nova vrsta* (Ljubljana) 15 = 66.1 (2005), 245 – 279.
- Mlacek 1984** = Jozef Mlacek, *Slovenská frazeológia*, Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1984.

34 Pozri napr. Tučková 2012 o tzv. bohyniach žijúcich na moravsko-slovenskom pohraničí.

- Mlacek – Ďurčo 1995** = Jozef Mlacek – Peter Ďurčo et al., *Frazeologická terminológia*, Bratislava: Stimul, 1995.
- Oster 2014** = Emily Oster, Witchcraft, Wrath and Economic Growth in Renaissance Europe, in: *Journal of Economic Perspectives* 18.1 (2004), 215 – 228, <https://tinyurl.com/bosorky-JZ-8a> (30. 11. 2019).
- Pleteršnik 2006** = Maks Pleteršnik, *Slovensko-nemški slovar: transliterirana izdaja 2: P – Ž*, Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006; ¹1894 – 1895.
- Sallmann 1994** = Jean-Michel Sallmann, *Bosorky, nevesty Satanove*, Bratislava: Slovart, 1994.
- SEL 2011** = *Slovenski etnološki leksikon*, Angelos Baš et al., Ljubljana: Mladinska knjiga, 2011.
- SES 1997** = Marko Snoj, *Slovenski etimološki slovar*, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1997.
- SESS 2015** = Ľubor Králik, *Stručný etymologický slovník slovenčiny*, Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV – Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, 2015
- SGZD 1998** = Peter Weiss, *Slovar govorov Zadrečke doline med Gornjim Gradom in Nazarjami: poskusni zvezek: A – H*, Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 1998.
- SNK** = *Slovenský národný korpus – prim-7.0-public-all*, <http://korpus.juls.savba.sk> (30. 11. 2019).
- SP 2001** = Slovenski pravopis, Jože Toporišič et al., Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2001.
- SSJ 1964** = *Slovník slovenského jazyka IV: S – U*, red. Štefan Peciar, Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1964.
- SSKJ 1994** = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, Ljubljana: DZS, 1994.
- SSN 1994** = *Slovník slovenských nářečí I*, red. Ivor Ripka, Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, 1994.
- SSS 2000** = *Synonymický slovník slovenčiny*, red. Mária Pisárčiková, Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, 2000.
- SSSJ 2006** = *Slovník súčasného slovenského jazyka: A – G*, red. Klára Buzássyová – Alexandra Jarošová, Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, 2006.
- SSSJ 2011** = *Slovník súčasného slovenského jazyka: H – L*, red. Alexandra Jarošová – Klára Buzássyová, Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, 2011.
- SSSJ 2015** = *Slovník súčasného slovenského jazyka: M – N*, red. Alexandra Jarošová, Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, 2015.
- SSSJ 2016** = *Sinonimni slovar slovenskega jezika*, red. Jerica Snoj, Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2016.
- Šindelář 1986** = Bedřich Šindelář, *Hon na čarodějnice: západní a střední Evropa v 16. – 17. století*, Praha: Nakladatelství Svoboda, 1986.
- Toporišič 2011** = Jože Toporišič, *Intervjuji in polemike*, Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011.
- Tratnik Volasko – Košir 1995** = Marjeta Tratnik Volasko – Matevž Košir, *Čarovnice*, Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1995.
- Tučková 2012** = Kateřina Tučková, *Žitkovské bohyně*, Brno: Host, 2012.
- Zajonc 1998** = Juraj Zajonc, Strigy, bosorky, bohyne a iné ženy, ktoré vedia, in: *Žena z pohľadu etnológie*, eds. Hana Hlôšková – Milan Leščák, Bratislava: Matičné združenie priaznivcov ľudovej kultúry Prebudená pieseň, 1998, 37 – 47.
- Zakrzewska-Verdugo – Obertová 2018** = Magdalena Zakrzewska-Verdugo – Zuzana Obertová, Striga strzydze nierówna?: słowiańska demonologia w zbiorze opowiadań Ostatnie życzenie A. Sapkowskiego oraz jego przekładzie na język słowacki, in: *Jazyk a kultura* 9 (2018), č. 36, 58 – 67, <https://tinyurl.com/bosorky-JZ-9a> (30. 11. 2019).
- Zátarecký 2005** = Adolf Peter Zátarecký, *Slovenské prislovia, porekadlá, úslovia a hádanky*, Bratislava: Slovenský Tatran, 2005.
- ZPUE** = Zbierky parémii Ústavu etnológie Slovenskej akadémie vied (ISN ZRC SAZU).

POVZETEK

Odras nadnaravnih sposobnosti žensk v frazeologiji: slovaško-slovenski primerjalni vidik

Čaranje, prerokovanje in ljudska medicina so bili od nekdaj sestavni del življenja in kulture vsake človeške skupnosti. Osebe, ki so jih obvladale in izvajale, so imele čisto poseben status. V besediščih slovaškega in slovenskega jezika obstaja o tem veliko dokazov, manj pa se jih je ohranilo v frazeologiji. Iz dostopnih citiranih virov sledi, da je več s temo prispevka povezanih frazemov slovaških. To lahko ugotovimo na ravni knjižnega jezika, gotovo pa se je veliko več podobnih frazemov ohranilo v narečjih, o čemer priča tudi bogato gradivo ljudskega izročila – pripovedk, pesmi, pravljic ipd. Več frazemov je starejših, nekateri pa se še vedno pogosto uporabljajo. Stereotip, da je oseba, ki zna čarati, večinoma ženskega spola, se je potrdil tudi v frazeologiji, saj velika večina najdenih frazemov vsebuje lekseme, ki poimenujejo osebo z nadnaravnimi sposobnostmi, v ženski obliki. Od leksemov, ki se uporabljajo za poimenovanje takšnih žensk, se kot komponente v frazemih pojavljajo *čarodejnica*, *bosorka*, *striga*, *ježibaba* (slk.) in *čarovnica*, *coprnica*, *štriga* (sln.). Vse navedene enote se uporabljajo z namenom negativno vrednotiti dana dejstva ali osebe, kar ni presenetljivo in sovpada s statusom teh oseb v krščanski kulturi. Ženska-čarovnica je torej arhetip starega, zlobnega, grdega, v nekaterih primerih tudi opravljiivega in iz družbe v veliki meri izključenega bitja, v čemer se ta koncept kar precej prekriva s konceptom *babe* v obeh jezikih. Iz več besednih zvez, ki se nanašajo na čarovništvo, je razvidna povezava z negativno simbolike črne barve. Stereotipna podoba ženske-čarovnice se je v mnogih vidikih ohranila do danes, v mestnem okolju mogoče le kot metafora, v vaškem, kjer so se podobne sposobnosti dedovale po ženski liniji in se predajale iz roda v rod, pa je gotovo še vedno prisotna.